वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् (५)

०८.०८.२०११

पुनरावर्तनम्

- हकारान्ताः पुंलिङ्गाः
- ‘तुरासाह्’ शब्दः
- पदान्ते हस्य ढत्वे, जस्य च जश्त्वे कृते ‘सहेः साडः सः’ इति मूर्धन्यादेशः।
- तुराषाड्, तुराषाड्भ्याम् ।

- वकारान्ताः पुंलिङ्गाः
- ‘सुदिव्’ शब्दः
- सौ ‘दिव औत्’ इति औकारादेशः । सुद्यौः ।
- पदान्ते ‘दिव उत्’ इति उकारादेशः । सुद्युभ्याम्, सुद्युभिः ।

पुनरावर्तनम्

- रेफान्ताः पुंलिङ्गाः ।
- ‘चतुर्’ शब्दः, नित्यं बहुवचनान्तः ।
- जसि ‘चतुरनडुहोरामुदात्तः’ इति आम् । चत्वारः ।
- आमि ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ इति नुट् । चतुर्णाम् ।
- गौणत्वे नुट् न । प्रियचतुराम् ।

- लकारान्ताः पुंलिङ्गाः ।
- ‘कमल्’ शब्दः ।
- प्रक्रियायां कोऽपि विशेषो न ।

- संक्रन्दनो दुश्च्यवनः तुराषाण्मेघवाहनः (अमरः)
- तुराषाड् - हकारान्तः पुंलिङ्गः ‘तुरासाह्’ शब्दः, प्रथमाविभक्तिः, एकवचनम् ।
- सुलोपः, ‘हो ढः’, जश्त्वम्, ‘सहेः साडः सः’ इति षत्वम् ।

- महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाताः येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ (भगवद्गीता - १०.६)
- चत्वारः - रेफान्तः पुंलिङ्गः ‘चतुर्’ शब्दः, प्रथमाविभक्तिः, बहुवचनम् ।
- जस्, ‘चतुरनडुहोः...’ इति आमागमः, रुत्वविसर्गौ ।

- यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षण-च्छेदन-ताप-ताडनैः ।
तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते कुलेन शीलेन गुणेन कर्मणा ॥
- रेफान्तः नपुंसकलिङ्गः 'चतुर्' शब्दः, तृतीयाविभक्तिः, बहुवचनम् ।
- भिस्-प्रत्ययः, रुत्वविसर्गौ ।

- धर्मेण चतुरो वर्णान् पालयन् क्लेशमाप्नुहि (श्रीमद्रामायणम् - २.१०६.२१)
- रेफान्तः पुंलिङ्गः 'चतुर्' शब्दः, द्वितीयाविभक्तिः, बहुवचनम् ।
- शस्-प्रत्ययः, रुत्वविसर्गौ ।

- कर्ता कारयिता चैव प्रेरकश्चानुमोदकः ।
सुकृते दुष्कृते चैव चत्वारः समभागिनः ॥
- चत्वारः - रेफान्तः पुंलिङ्गः 'चतुर्' शब्दः, प्रथमाविभक्तिः, बहुवचनम् ।
- जस्, 'चतुरनडुहोः...' इति आमागमः, रुत्वविसर्गौ ।

- चतुर्णाम् आश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमम् (श्रीमद्रामायणम् २.१०६.२२)
- चतुर्णाम् - रेफान्तः पुंलिङ्गः 'चतुर्' शब्दः, षष्ठीविभक्तिः, बहुवचनम् ।
- आम्, 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुट्, 'रषाभ्याम्...' इति णत्वम्, 'अचो रहाभ्याम्..' इति द्वित्वम् ।

- विश्ववाह् (शस्) अस्
- विश्व ऊ आह् अस् ('वाह ऊठ्')
- विश्व ऊह् अस् ('सम्प्रसारणाच्च')
- विश्वौहस् ('एत्येधत्यूठ्सु')
- विश्वौहर्
- विश्वौहः

- विश्ववाह् (ण्वि) अस्
- विश्व उ अह् (ण्वि) अस् (‘वाहः’ इति शसं निमित्तीकृत्य सम्प्रसारणम्)
- विश्व उह् (ण्वि) अस् (‘सम्प्रसारणाच्च’)
- विश्व ओह् (ण्वि) अस् (‘पुगन्तलघूपधस्य च’ इति ण्विप्रत्ययनिमित्तकः गुणः)
- विश्वौहस् (‘वृद्धिरेचि’)
- विश्वौहः

बहिर्भूतनिमित्तकत्वात्
बहिरङ्गम्

अन्तर्भूतनिमित्तकत्वात्
अन्तरङ्गम्

मकारान्ताः पुंलिङ्गाः

- प्र + शमु उपशमे
- प्र शम् (क्विप्) व् ('क्विप् च')
- प्र शाम् व् ('अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' - ६.४.१५ - इति दीर्घः)
- प्रशाम् ('वेरपृक्तस्य' - ६.१.६७ - इति वलोपः)

- प्रशाम् (सुँ) स्
- प्रशाम् ('हल्ङ्याब्भ्यः...' - ६.१.६८ - इति सुलोपः)

३४१. मो नो धातोः (८.२.६४)

- पदत्रयम् । मः, नः, धातोः ।
- ‘पदस्य’ (८.१.१६) इत्यधिक्रियते । ‘स्कोः संयोगाद्योरन्ते च’ - ८.२.२९ - इत्यतः ‘अन्ते’ इत्यनुवर्तते ।
- मान्तस्य धातोः नः स्यात् पदान्ते ।

- प्रशाम्
- प्रशान् (‘मो नो धातोः’ इति मस्य नः)
- नस्य असिद्धत्वात् नलोपो न (‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ - ८.२.७) ।
- प्रशाम्यति इति प्रशान्, प्रशामौ, प्रशामः ।
- प्रशान्भ्याम् इत्यादि ।

- प्रशाम् सु
- प्रशान् सु (‘मो नो धातोः’ - ८.२.६४ - इति मस्य नः)
- प्रशान् ध् सु (‘नश्च’ - ८.३.३० - इति वा धुडागमः)
- प्रशान् त् सु (‘खरि च’ - ८.४.५५ - इति चर्त्वम्)
- प्रशान्त्सु ।
- धुडभावे प्रशान्सु ।

मकारान्तः पुँल्लिङ्गः प्रशाम्-शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	प्रशान्	प्रशामौ	प्रशामः
स	हे प्रशान्	हे प्रशामौ	हे प्रशामः
द्वितीयाविभक्तिः	प्रशामम्	प्रशामौ	प्रशामः
तृतीयाविभक्तिः	प्रशामा	प्रशान्भ्याम्	प्रशान्भिः
चतुर्थीविभक्तिः	प्रशामे	प्रशान्भ्याम्	प्रशान्भ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	प्रशामः	प्रशान्भ्याम्	प्रशान्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	प्रशामः	प्रशामोः	प्रशामाम्
सप्तमीविभक्तिः	प्रशामि		प्रशान्त्सु/प्रशान्सु

पदान्ते 'मो नो धातोः' इति मस्य नकारादेशः

सुपि नत्वे कृते 'नश्च' इति वा धुट्

- मकारान्तः पुंलिङ्गः ‘किम्’ शब्दः ।
- ‘सर्वादीनि सर्वनामानि’ इति सर्वनामसंज्ञा ।
- सर्व, विश्व.... एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम् ।
- किम् (सुँ) स्

३४२. किमः कः (७.२.१०३)

- पदद्वयम् । किमः, कः ।
- ‘अष्टन आ विभक्तौ’ (७.२.८४) इत्यतः ‘विभक्तौ’ इति अनुवर्तते ।
- किमः कः स्याद् विभक्तौ ।
- अकच्-सहितस्यापि अयम् आदेशः ।
- ‘अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः’ । सर्वः-सर्वकः ।
- किम् - ककिम् ।
- अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः ।

- किम् स्
- क स् (‘किमः कः’ - ७.२.१०३)
- क र् (‘ससजुषो रुः’ - ८.२.६६)
- कः (‘खरवसानयोर्विसर्जनीयः’ - ८.३.१५)

- किम् औ
- क औ (‘किमः कः’ - ७.२.१०३)
- कौ (‘वृद्धिरेचि’ - ६.१.८८)

- कः, कौ, के ।
- कम्, कौ, कान् ।
- इत्यादि सर्ववत् ।
- सर्वनामनिमित्तानि कार्याणि -
- जसि ‘जसः शी’ इति शी-आदेशः । के ।
- ङेः ‘सर्वनाम्नः स्मै’ - इति स्मै । कस्मै ।
- ङसौ ‘ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ’ इति स्मात् । कस्मात् ।
- आमि ‘आमि सर्वनाम्नः सुट्’ इति सुट् । केषाम् ।
- ङौ ‘ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ’ इति स्मिन् । कस्मिन् ।

मकारान्तः पुँल्लिङ्गः किम्-शब्दः

सर्वासु विभक्तिषु 'किमः कः' इति कादेशः । आदेशे कृते अदन्त-सर्वनामवद् रूपाणि ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	कः	कौ	के
द्वितीयाविभक्तिः	कम्	कौ	कान्
तृतीयाविभक्तिः	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थीविभक्तिः	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमीविभक्तिः	कस्मिन्	कयोः	केषु